

**KÖZÉPKORI KOTTÁS KÓDEXTÖREDÉK A SZÉKELYUDVARHELYI JEZSUITA
KÖNYVGYŰJTEMÉNYBEN¹**

(Czagány Zsuzsa)

[<i>feria quinta in cena Domini, in primo nocturno</i>]	responsorium	<i>In monte Oliveti</i>	1–3. sorok
	versus responsorii repetenda	<i>Verumtamen non sicut Spiritus [quidem promptus est]</i>	4. sor 5. sor
	responsorium versus responsorii	<i>Tristis est anima Vigilate et orate</i>	6-8. sorok 9. sor

táblázat: a töredék liturgikus tartalma

A vékony pergamencsíkot egy 15. századi hangjelzett zsolozsmakódex, *antifonále* lapjából hasították ki, és használták föl a hordozókönyv gerincének megerősítéséhez.² A töredék a nagyheti szent három nap (*triduum sacrum hebdomadae maioris*) zsolozsmájából őrzött meg apró részeket. A csonka sorok szöveg- és dallamfoszlányaiból a nagycsütörtöki officium éjszakai órájának, matutínumának eleje tárul elénk. Az első nocturnus az eredeti kódexben minden bizonnyal a három antifónával indult (*Zelus domus tuae, Avertantur retrorsum, Deus meus eripe me*) annak rendje s módja szerint, amint azt a középkori zsolozsmaforrásokban Európa-szerte csaknem kivétel nélkül tapasztaljuk. Töredékünkön azonban mindebből semmi sem látszik, mint ahogy az antifónák után következő, félig énekelt, félig mondott, a kódexekben rendszerint csupán a sorok közé beszorítva rubrikázott verzikulusnak sincs nyoma. A fragmentum első, bizonyosan azonosítható énektétele a nagycsütörtöki matutínum első nocturnusának első *responzóriuma*, amelynek fennmaradt torzója öt sort foglal el a gerinccsík összesen kilenc sorából.³ Az első három sorból az *In monte Oliveti* responzórium főrésze rekonstruálható, amely a negyedik sorban kiegészül a hozzá tartozó *Verumtamen non sicut*

¹ Köszönöm Bernád Ritának, hogy fölhívta figyelmemet a töredékre, és eljuttatta hozzám annak digitális másolatát.

² A töredék jelenleg a GYFL Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltárában található, hordozókönyvének jelzete 431. Szélessége 19 + 19 + 22 mm, vagyis a gerincet mintegy 60 mm-es csík takarja. Magassága 292 mm. A kottaszisztéma magassága (azaz az ötvonalas rendszer legalsó és legfelső vonala közti távolság) 22 mm.

³ A műfajról összefoglalóan lásd Dobszay László, „Responzóriumok”, in Rajeczky Benjamin (szerk.), *Magyarország zenetörténete* I. Középkor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 321–329; a középkori Magyarország központi (esztergomi) liturgikus-zenei hagyományát képviselő hangjelzett kódexek responzóriumkészletének közreadását lásd László Dobszay – Janka Szendrei, *Responsories I-II* (Budapest: Balassi Kiadó, 2013).

verzussal.⁴ Sőt, a szerencsés véletlennek köszönhetően az úgynevezett *repetendát* is megragadhatjuk: ez a responzórium-főrész azon szakasza, amelyet a szólisták által énekelt verzus után megismételt az egykori énekegyüttes, mintegy teljessé téve a tétel szövegi-zenei keretét. A töredék második sorában jól kivehető a repetenda *Spiritus* iníciuma: a másoló – talán utólag – piros vonallal el is határolta a megismétlendő szakaszt az előzményektől. Ezzel ugyanakkor pontosan meg is jelölte, melyik hang, a kotta melyik eleme tartozik a repetenda-iníciiumhoz, amelyre, a csík ötödik sorában már valóban csak a kezdőszóval, a másodszor már csak hevenyészve, ugyanakkor azért vörös csíkkal mégis kiemelve odavetett *Spiritus*-szal utalt vissza. A kutató nagy öröme ráadásul a repetenda elhelyezése a responzóriumon belül nem teljesen szokványos. A középkori magyar források többségében ugyanis a szakaszhatárt nem a *Spiritus quidem promptus est*-nél vonták meg, ahogy azt töredékünkön látjuk, hanem egy szövegi és dallami egységgel korábban, a *Pater si fieri potest*-nél. Így jelenik meg a tétel a székelyudvarhelyi fragmentummal nagyjából egykorú pozsonyi antifonálékban,⁵ de ugyanezt a tagolást látjuk az esztergomi zsolozsmahagyomány legkorábbi fennmaradt hangjelzett forrásában, a 13. századi Breviarium Notatum Strigoniensében is.⁶ Mindkét változat elfogadható, hiszen mind a szöveg szerkezetéből, mind a dallam formulaszerű szövéseéből fakadóan egyik és másik esetben is értelmes szövegi és zenei egységeket kapunk.

A töredéken nem maradt fenn a nagycsütörtöki matutínumban énekelt-recitált lamentációra utaló jel. Ez nagy kár, hiszen a Jeremiás könyvéből vett, a héber ábécé betűivel bevezetett olvasmányszakaszok válogatása, nem beszélve dallamválasztásukról sokat elárulhatna a töredék anyakódexének eredetéről, a kódex által képviselt egyház liturgikus és zenei szokásrendjéről. A magyarországi kottás zsolozsmaforrások nagy része tartalmaz lamentációt,⁷ a székelyudvarhelyi töredék azonban nem, sőt, az anyakódex sem. Ez esetben ugyanis a hiányt bizonyosan nem magyarázhatjuk a töredék esetlegességével, hiszen annak

⁴ A responzórium magyarországi előfordulását és dallamváltozatait lásd Dobszay – Szendrei, *Responsories*, vol. II, nr. 8136. A tétel európai megjelenéséhez lásd a CANTUSINDEX nemzetközi gregorián gyűjtő-adatbázis 006916 sz. tételét: CANTUSINDEX: *Online Catalogue for Mass and Office Chants*. Project manager: Debra Lacoste. Web developer: Jan Koláček. Online: <http://cantusindex.org/> (2022. szeptember 26.).

⁵ „Budai” antifonále s. 15., Bratislava, Štátny archív, EC Lad. 6 („Knauz-1”), f. 99v; „Pozsonyi” antifonále s. 15., Bratislava, Slovenský národný archív 2 („Knauz-2”), f. 129r; „Pozsonyi” antifonále s. 15., Bratislava, Slovenský národný archív 4 („Knauz-4”), f. 170r. Valamennyi fősorolt forrás elérhető a *Slovak Early Music Database* internetes oldalon: <http://cantus.sk/> (2022. szeptember 26.)

⁶ Breviarium Notatum Strigoniense s. 13., Praha, Královská kanonie premonstrátů na Strahově, DE I 7, f. 155v(bis), hasonló kiadása bevezető tanulmánnyal: Janka Szendrei (ed.), *Breviarium Notatum Strigoniense saeculi XIII*, Musicalia Danubiana 17 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1998). A kódex online elérhető a www.manuscriptorium.com internetes oldalon:

https://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-KKPS_DE_I_7_05X6099-cs (2022. szeptember 26.)

⁷ Lásd az 5. sz. lábjegyzetben fősorolt forrásokat.

ötödik sora éppen az első rezponzórium végét és a második elejét őrizte meg, vagyis a szertartás azon helyét, amelyre a siralom *Deleth* betűvel bevezetett *Viae Sion lugent* szakaszát beírhatták volna. Mivel azonban az első rezponzórium repetendát jelző őrszava után rögtön a második rezponzórium következik – amint ezt a *Tristis est anima* vörös T-iniciáléja jól mutatja –, biztosra vehetjük, hogy a kettő közé semmi más, még csak szöveges rubrika sem ékelődött.

Kottairása és liturgikus-zenei tartalma alapján úgy véljük, a töredék anyakódexe, az egykori antifonále a közép-európai térségben készült. Provenienciáját ennél pontosabban mai tudásunkkal nem tudjuk meghatározni. Az elmondottak alapján ugyan nem zárhatjuk ki, bár nem is tartjuk valószínűnek, hogy magyarországi kéziratról lenne szó: a tartalmi, beosztásbeli sajátosságok ez ellen szólnak. A kottairás ötvonalas rendszere sem jellemző a középkori magyar forrásokra: túlnyomó részükben négyvonalas szisztémát találunk, s ettől csak a késő középkori felvidéki (szepességi) kódexek térnek el. Segítségül hívhatjuk-e vajon kutatásunk folyamában a töredék hordozókönyvét s az azon fennmaradt adatokat? Hiszen gyakran éppen egy-egy névbejegyzés, évszám, a könyv egykori tulajdonosainak „ujjlenyomatai” nyújthatnak támpontot és eligazítást a fragmentológiai vizsgálat útvesztőjében. A székelyudvarhelyi töredék hordozókönyve Paul Hansiz, a bécsi egyetem teológiai fakultásának dékánja és a jezsuita kollégium prefektusa gyászbeszédét tartalmazza, amelyet I. Lipót német-római császár, német, magyar és cseh király halálára írt 1705-ben.⁸ A *Panegyricus*t még az uralkodó halálának évében ki is nyomtatták Bécsben, Johann Georg Schlegel egyetemi nyomdász műhelyében.

A könyv egyetlen tulajdonosi bejegyzést tartalmaz, a székelyudvarhelyi jezsuita kollégiumét. Ezek szerint a könyvet 1765-ben jegyezték be a kollégium könyvtárának katalógusába.⁹ Mivel más adatunk nincs, csupán kérdéseinket és feltételes válaszainkat fogalmazhatjuk meg a kötet és az annak gerincét erősítő pergamen kódexlap-töredék közös történetéről. Mikortól közös ez a történet? Azaz mikor került rá a töredék a nyomtatványra? A nyomtatás helyszínén, Bécsben? Vagy később, esetleg másutt, netán már Erdélyben? Hajlunk arra, hogy a bekötés időpontját a lehető legkorábbra tegyük, hiszen a 17-18. század fordulóján még viszonylag gyakran, később azonban már egyre ritkábban használtak kódexlapokat a könyvek bekötéséhez. Ez azt jelentené, hogy a bekötésre még Bécsben került sor, amit közvetve a fölhasznált fragmentum föntebb bemutatott „idegenszerű” tulajdonságai is megerősítenek: ha

⁸ *Panegyricus ad solennes exequias Leopoldi I. Romanorum Imperatoris, Ungariae, Bohemiae, etc. etc. regis archiducis Austriae, etc. etc. Virtutibus, Meritis, Victoriis, ipso obitu vere Magni, a Caesareo et Academico Societatis Jesu Collegio die [üresen hagyva], mensis Augusti Anno 1705 celebratas, per R. P. Paulum Hansiz, SS. Theologiae doctorem et in eodem Caesareo-Academico Collegio Viennensi, ejusdem societatis Jesu, Studiorum Praefectum dictus. Viennae Austriae, Impensis Joannis Baptistae Schönwerter, Bibliop. Univ. Typis Joannis Georgii Schlegel, Univesitatis Typographi.*

⁹ *Inscriptus catalogo Residentiae Udvarhelyinensis Societatis Jesu 1765 29 10bris.*

a bekötés Erdélyben történt volna, sokkal valószínűbb, hogy az ottani könyvkötő egy, a keze ügyében levő, használaton kívül került helybéli középkori kódex lapját használta volna föl munkájához. Ebben az esetben a töredéken minden bizonnyal azonosítani tudnánk a középkori magyarországi hangjegyírások valamely „erdélyi” alváltozatát, s talán nyomokban a lokális liturgikus és zenei hagyomány árulkodó jeleit is fölfedeznénk rajta. Mindaddig, amíg nem történik meg a fragmentum restaurálása, amely a zene-, liturgia- és könyvtörténeti kutatás számára újabb nyomravezető adatokkal szolgálhatna, a székelyudvarhelyi jezsuita kollégiumi gyűjtemény egykori könyvén fennmaradt kottás kódextöredék középkori eredete és kora újkori utóélete homályban marad.

PANEGYRICUS
AD
SOLENNES
EXEQUIAS
LEOPOLDI I.

Inscriptus Romanorum *Catalogo*

IMPERATORIS,
Ungariæ, Bohemiæ, &c. &c.

Residentie REGIS, *Udiarshelyincusi*

ARCHIDUCIS
Societatis AUSTRIÆ, &c. &c. *JESU*

Virtutibus, Meritis, Victoriis,
ipso Obitu 29 *1765*

Verè

MAGNI,

A CÆSAREO, & ACADEMICO

SOCIETATIS JESU COLLEGIO

Die Mensis Augusti Anno M. DCC. V.

CELEBRATAS,

PER

R. P. PAULUM HANSIZ, SS. Theologiæ Doctorem,
& in eodem Cæsareo-Academico Collegio Viennensi,
eiusdem Societatis JESU, Studiorum Præfectum

DICTUS.

VIENNÆ AUSTRIÆ, Impensis Joannis Baptistæ Schönwetter, Bibliop. Univ.
Typis Joannis Georgii Schlegel, Universitatis Typographi.